



УДК 808.26(=411.21)-2

Асаблівасці скланення назоўнікаў у Кітабе Хасяневіча (1832)

В.І. Несцяровіч

Разглядаюцца асаблівасці назоўнікавага скланення ў арабскаалфавітным манускрыце – Кітабе Хасяневіча (1832), высявятляецца характар і паходжанне граматычных форм і сродкаў афармлення назоўнікаў, усталяваецца ўзаемапраціўленне традыцыйных граматычных форм старабеларускага пісьменства XVI–XVIII стст. і новых, уласцівых народна-дыялектнай мове пач. XIX ст. Пры дэманстрацыі дынамікі граматычных норм прыводзяцца дадзеныя з іншых кітабаў XVII–XVIII стст. Вызначаюцца асаблівасці адаптацыі і функцыянавання арыенталізмаў у беларускамоўным акружэнні, прыводзяцца прыклады моўнага сінкрэтызму і моватворчага ўзаемадзеяння розных па характары моўных сістэм. Графічныя варыянты канчаткаў, што ўзніклі ў выніку спецыфікі прымянення арабскай графікі для перадачы беларускай мовы, ідэнтыфікуюцца і зьмялагізуюцца амаль ва ўсіх выпадках. Найбольш стрэчныя моманты асавораюцца ў публікацыі асобна. Выяўляецца таксама ўздзеянне мовы тэфсіраў і “пальшчызны крэсвай” на граматычнае афармленне назоўнікаў у кітабах.

Скланенне назоўнікаў у Кітабе Хасяневіча (КХ) адпостроўвае ў асноўных сваіх рысах карціну, якая адпавядае беларускай мове часткова перыяду старабеларускага развіцця XVII–XVIII стст. і, у большай ступені, – пачатку XIX ст. Тыповымі граматычнымі прыметамі, якія матывуюцца характарам паходжання, можна назваць формы, уласцівыя а) кірылічнаму пісьменству старабеларускай мовы; б) народна-дыялектнай мове. Трэцюю прымету ўтвараюць прыклады, якія трапілі ў КХ, як і наогул у кітабы, пад непасрэдным націскам мясцовых варыянтаў польскай літаратурнай мовы – “пальшчызны крэсвай” або/і пераняттыя пры цытаванні ўрыўкаў з тэфсіраў, моўную аснову якіх складае “пальшчызна паўночна-крэсва” з беларускім субстратам [1, с. 38 і наст.]. Складваецца ўражанне, што выкарыстанне польскіх граматычных сродкаў пры афармленні назоўнікаў датычыцца галоўным чынам тых невялікіх сегментаў Кітаба Хасяневіча, якія зведалі польскамоўны ўплыў. Наадварот, у тэкстах, дзе пераважае тагачасная беларуская мова, іх выкарыстанне носіць маргінальны характар.

Асаблівасцю афармлення назоўнікаў з’яўляецца наяўнасць у некаторых склонах графічных варыянтаў канчаткаў. У якасці тыповага графічнага сродка ўтварэння такіх варыянтаў выступае надрадкавы арабскі значок *фатха*=*e* [2], якім, напрыклад, абазначаецца канчатак *-a* (<*-e*/*-э*)¹ у назоўніках ніякага роду з мяккай асновай у родным склоне (*чытанне, питанне*), у назоўніках мужчынскага роду з зацвярдзелай асновай у клічнай форме (*божэ, прарочэ*), у назоўніках жаночага роду з цвёрдай асновай у назоўным склоне (*пакутэ, шыёе*).

¹ Тут і далей прыводзяцца фанетычныя варыянты канчаткаў, а ў дужках – іх графічнае абазначэнне, паколькі прымененая тут транслітарацыя спалучае элементы фанетычнай транскрыпцыі.

Выразнай лексіка-граматычнай рысай Кітаба Хасяневіча з'яўляецца наяўнасць вялікай колькасці ўсходніх слоў, пераважная большасць з іх мае культываванае тэрміналагічнае значэнне – *кітаб, інджыл, ахшам, рызван, зекёт*. Невялікая частка арабізмаў перанесена ў кітабы, як падаецца, пад уплывам арыгіналу або па нейкай экстралінгвістычнай матывацыі, паколькі ў мове-рэцэптары існавалі адпаведныя эквіваленты: *беглул / пеглул* – віцязь, скамарох, *рэйсь* – глава, начальнік, *абид* – нявольнік, *хетар* – небяспека. Паводле марфалагічнага афармлення і функцыянавання гэтая лексіка выяўляе наступныя рысы: а) асноўную яе частку складаюць якраз *назоўнікі*. Гэтым таксама тлумачыцца той факт, што сярод 200 лексем, зафіксаваных у КХ у форме назоўнага склону адзіночнага ліку, прыкладна 30% прыпадае менавіта на лексіку ўсходняга паходжання; б) у пераважнай большасці арыенталізмы асэнсаваны беларускамоўным татарскім насельніцтвам у форме *мужчынскага* роду, у тым ліку і тыя, якія ў мове-крыніцы мелі іншую родавую прыналежнасць: *Ка'аба – Ке'бей, сура – сюрэй, айя – айт*. На аналагічную з'яву ў мове тэўскага XVIII ст. указвае П. Сутэр [1, с. 243]. Толькі лічаныя арабізмы афармляюцца і функцыянуюць у мове кітабаў як назоўнікі жаночага роду – *садака* 'міласціна за душы памерлых, дабрачыннасць', *мячэць, зірэць* 'мусульманскія могілкі, месца пахавання памерлых мусульман'.

Увогуле скразной і ўстойлівай рысай функцыянавання ў кітабах арыенталізмаў з'яўляецца іх падпарадкаванне сістэмным адносінам і правілам словазмянення, прынятым у беларускай мове. Так, напрыклад, па ўзору назоўнікаў мужчынскага роду з асновай на *-й* сфарміраваліся і змяняюцца лексемы *сюрэй, муфтэй, хаджэй, кадэй, азянчэй*.

Лексема *азянчэй* 'той, хто спявае азан, склікаючы мусульман на малітву' з пазіцыі развіцця марфемнай структуры з'яўляецца арыгінальным прыкладам асэнсавання арабізма носьбітамі некалькіх моў, у прыватнасці старатурэцкай і беларускай. У структуры слова выдзяляюцца арабскі карань *азян-*, частка цюркскага суфікса *-ч-* (*-чы*) і беларускі суфікс *-эй*. Можна меркаваць, што пры перакладзе з арабскай мовы на цюркскую пад уплывам апошняй была ўтворана форма *азянчы*. Пры перакладзе турэцкіх кітабаў на беларускую мову яно трансфармуецца ў *азянчэй* па ўзору аналагічных беларускіх *багац-ей, грамац-ей*. Не выключана, што на знешняе афармленне славянізаванага арыенталізма маглі аказаць уздзеянне і такія словы, як *дабрадзеі, чарадзеі*, у якіх *-ей* з'яўляецца часткай караня, але па знешняй і відавочнай сямантычнай характарыстыцы і як асабовыя назоўнікі яны выяўляюць відавочнае падабенства. Гэтая своеасаблівая сінкрэтычная форма наглядна дэманструе прыклад моватворчага ўзаемадзеяння розных моўных сістэм.

Шматмоўны характар кітабаў абумовіў спалучэнне рознабаковага пісьмовага вопыту. З гэтай прычыны ў мове, напрыклад, Кітаба Хасяневіча знаходзяць адлюстраванне розных па характары і паходжанні граматычных формы. Гэта ў сваю чаргу фарміруе спецыфічную карціну адначасовага выкарыстання ў адным тэксце традыцыйных словаформ, уласцівых старабеларускаму пісьменству, і новых, характэрных народна-дыялектнай мове. Апошнія ў КХ пераважаюць, пад іх уплывам фарміруюцца граматычныя нормы ўжывання назоўнікаў.

Развіццё і істотнае пашырэнне ў народна-дыялектнай мове форм назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку з канчаткам *-у* стала асноўнай прычынай іх

дамінавання ў КХ у *родным* склоне. Формы з канчаткам *-у* ахоплівалі большую частку лексікі і больш разнастайныя яе групы, куды ўваходзілі неадушаўлёныя і часткова адушаўлёныя назоўнікі. У той жа час словаформы з канчаткам *-а*, які быў асноўным сродкам афармлення роднага склону адушаўлёных назоўнікаў (*брата, гаспадара*), мелі меншае пашырэнне. Так, з канчаткам *-у* пішучца адушаўлёныя назоўнікі са значэннем зборнасці – *луду, народу*, па іх узору афармляецца арабізм са значэннем зборнасці *уммету* ‘паллечнікі Мухамеда па веры’. Гэтаксама афармляюцца неадушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць мусульманскія рытуалы, малітвы, паняцці, назвы кніг Святога Пісання – *намазу, селевату, рызку, іману, байраму, тэўрыту, зебуру, курану, інджыку*, назоўнікі з абстрактным значэннем – *розуму, абічайу, доўгу, грэху, запаху*, рэчыўныя назоўнікі – *песку, напою, моду* і інш. Выкарыстанне канчатка *-а* пры афармленні роднага склону гэтых назоўнікаў, наадварот, набывае к XIX ст. усё больш рэліктавы характар [4].

Захаванню старых форм спрыялі розныя фактары, у прыватнасці гэта магла быць арыентацыя кніжнікаў на пісьмовыя нормы, засведчаныя копіямі ранейшых эпох. Інтэрлінгвістычным фактарам магло быць ужыванне пэўнай словаформы ў складзе ўстойлівай адзінкі мовы. Менавіта такім прыкладам з’яўляецца ўжыванне фразеалагізма з (*гэтага, таго*) *свьета сысьці* (*перэменицца*) ‘памерці’, у якім назоўнік паслядоўна фіксуецца са старым канчаткам *-а* ў розных кітабах XIX ст.: *прарок мовил ужо йа із гэтаго свьета зыду тылко вам адзін весійет одказуу* (ВЭМ-39, 331); *аднаго дна йунусь прарок йего милосьць захварэў із сего свьета перэмениўсе* (ВЭМ-10, 303). У той жа час лексема *свьет* у свабодным выкарыстанні афармляецца з дапамогай новага і больш распаўсюджанага канчатка *-у*: *іся прарок тойе золата у землу удэптаў і мовил божэ милосьціви ад милаванне сего свьету нас хелапоў сьцэрэжы* (КХ, 13767). Выкарыстанне канчатка *-а* ў родным склоне было традыцыйным у старабеларускіх помніках рэлігійнага жанру і магло быць перанятым татарскімі кніжнікамі ў якасці літаратурнай нормы пры стварэнні яшчэ першых перакладаў у XVI–XVII стст.

Назоўнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку ў *давальным* склоне маюць канчатак *-у* пасля цвёрдых асноў і ў адпаведнасці з сучаснай дыстрыбуцыяй канчатак *-ю(<-у)* пасля мяккіх асноў. Гэтая норма ў беларускамоўных тэкстах Кітаба Хасяневіча не ведае выключэння. У рэдкіх спольшчаных урыўках, якія часта знаходзяцца ў акружэнні тэкстаў, напісаных тагачаснай беларускай мовай, сустракаюцца адзінкавыя формы з канчаткам *-ови*: *прэвизорови (8а2), крулови (32б22)*, якія маюць польскае паходжанне. Гэтыя формы фіксуюцца ў цытатах з тэфсіраў, дзе яны пераважаюць і з’яўляюцца асноўнай граматычнай нормай афармлення давальнага склону [1, с. 246].

З канчаткам *-у/-ю(<-у)* у давальным склоне ўжываюцца адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі, якія ўтвараюць розныя семантычныя групы. Самая багатая з іх – назвы асоб па службовых абавязках, сацыяльным становішчы, сваяцкіх адносінах, веравызнанні і інш. Паводле паходжання ў групу ўваходзіць як спрадвечна беларуская, так і іншамоўная лексіка, у тым ліку ўсходняга паходжання: *пастыру, цэсару, пану, чытэлнику, госьцю, айцу, брату, кяфірыну, пасланцу, неволнику, мужу*; і сыне падарожнаму будзь рад госьцю у даму свайом рад будзь (4462); *кажнему імаму і чытэлнику трэба ведаць спосаб да чыстасьці да намазю (75615); не роўні йест тэварыш пекелни тэварышу райськаму (32аб)*. Усходнія імёны, а таксама агульныя

назвы анёлаў раю і пекла, уласныя імёны найвышэйшых анёлаў, агульныя і ўласныя імёны прарокаў язычніцкіх багоў і пад. афармляюцца гэтаксама: *ібрагіму, прароку, джэбра'ілу, шэйтану, балвану, рызвану, энгелу: пан бог джэбра'ілу прыкэзаў тойе места із двух строн узяўшы істраснуць (15аб); пан бог рызвану кэзаў рай адчыніць (124а22).*

З ліку іншых семантычных груп вызначаюцца назвы рэлігійных паняццяў, святаў (*райу, эршу, байраму, Ке'бейу, грэху*), абстрактныя (*разсудку, прыказу*), рэчывных прадметаў (*інкаўсту, песку, зернету*) і некат. інш.: *потым адну херонг'ву белуйу прынесуць энгелы ку райу і вулаць будуць (24а12); э сам пашоў виглидайчы пустыйе дами гнлийе косці эпоўзлийе валосы гледзеў хадзіў дзіваваўсе божэй моцы і йаго разсудку (31аб).* Характэрнай асаблівасцю пры выражэнні аб'ектных адносін з'яўляецца выкарыстанне прыназоўніка *ку* ў дзеяслоўных словазлучэннях тыпу *звяртацца ку пану богу*, што можна патлумачыць уплывам аналагічных формаў з тэфсіраў (1, с. 247), паколькі ісламскія догматы ў кітабах багата ілюструюцца цытатамі з тэфсіраў. Такім чынам, адным са шляхоў польскамоўнага ўплыву на мову кітабаў з'яўляецца цытаванне тэфсіраў, а канструкцыі з прыназоўнікам *ку* – адзін з такіх фактаў: *у том часе [...] кланеўсе намазь раз мувил тайно прозьбу ку пану богу (98а10).* Радзей з прыназоўнікам і назоўнікам у давальным склоне выражаюцца прасторавыя адносіны: *ку эршу (пайсі), ку Ке'бейу (стаць).* Аднак прыкметна часцей у кітабах такія адносіны перадаюцца з дапамогай прыназоўніка *да* і назоўнікаў у родным склоне: *да пекла пажануць (12а11); увойдзе да райу (55б13).*

Як і ў старабеларускай пісьменнасці, афармленне *вінавальнага* склону назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку ў кітабах залежала ад прыналежнасці да катэгорыі адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці. Так, адушаўлёныя назоўнікі са значэннем асобы паслядоўна маюць форму, якая супадае з формай роднага склону, і маюць канчатак *-а/-я (<-а)*: *старца 'старога чалавека', сына, айца, брата, госьця, прыйацела, сюлеймана, ферэона: прышоў прэндка с краю места адзін чзевек [...] кэторэму йени сына вилчали (14б22); кали петнаццатэго дна сон видзіш милаго прыйецела эбачыш (133а18).* Назоўнікі *забойца, звоцца*, якія ў сучаснай беларускай мове належаць да агульнага роду, скланяюцца, як назоўнікі мужчынскага роду з нулявой флексіяй, паколькі ў *вінавальным* склоне маюць канчатак *-а*: *прарок мувил умметы нехай то у вас будзе жэби кур'ан не заб[ы]вали бо горшы будзіш за кяфірына за чэраўніка за звоцца за п'яаницу за забойца (36б4).*

Характэрнай асаблівасцю мовы кітабаў з'яўляецца выкарыстанне формаў роднага склону неадушаўлёных назоўнікаў замест формаў *вінавальнага* склону. Гэтая з'ява ў асобных тэкстах рукапісу мае прыкметнае пашырэнне, што, увогуле, заканамерна, паколькі перапісчыкі арыентаваліся на жывую народную мову, у якой працэс замены форм старога *вінавальнага* склону формамі роднага склону ахапіў значную і рознабаковую ў семантычных адносінах лексіку. У паўднёва-заходнім дыялекце і часткова сярэднебеларускіх гаворках гэтая з'ява фіксуецца і цяпер [5, с. 73]. Пры гэтым форму роднага склону атрымліваюць назоўнікі, якія належаць да такіх семантычных груп, як назвы з'яў прыроды, рэчывныя, абстрактныя паняцці аддзеяслоўнага паходжання, рэлігійныя паняцці мусульманскага / хрысціянскага

характару: *питали у пеглула дзе б[ы]ў у пекле биў агну шукаў (2261); ..питаць будуць перэгавору ці чыніў (23a13); хто би пеў пеўне пан бог йему дасьць пажытку із чэторох мейсц (3661); мухаммед прарок у патницю на ме'раджу хадзіў (54621); хто у мене уставичне верыць йешчэ летшыёе пакойі разшыру і рызку йім снадна дам кали захочэ скарбу йім прычыну скоро скарбу пабелшайу (11464).*

Распаўсюджаным граматычным сродкам афармлення творнага склону назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку ў КХ з'яўляецца канчаток *-ам*. З гэтым канчаткам ужываюцца як адушаўленыя, так і неадушаўленыя назоўнікі з асновай на цвёрды і зацвярдзелы, а ў рэдкіх выпадках і на мяккі зычны: (з) *гневам, слупам, страхам, братам, эгародам, адамам, чэлэвикам, спосабам, хава ў патницю із адамам шлуб брали (54619); кали судни дзен блиска слонца з месецам злучыцца (20a8)*. Арабізмы *імамам, байрамам, умметам, кяфірынам, рызькам* і пад. афармляюцца аналагічна: *рызькам хелалним посьнікаўсе (50624) адтвурцыць пан бог йего нутр ласкай і напоўніць іманам наукайу розумам (55a9)*. Пад уплывам народных гаворак, якім уласціва недысімілятыўнае яканне, зрэдку практыкаваліся формы творнага склону з канчаткам *-ям* (<*-ам*): *за нохцям, прыяцелам*, у якіх галосны [а] пасля мяккага зычнага асновы перадаваўся надзейным спосабам – праз аліф і фатху: *па весьне прыяцел с прыяцелам на берэгах рэчных пад дзеравам беседуіуць дна суднаго (16622) хто [...] сьцэрэгуцца пан бог таму чэлевеку кажэ усе грэхи змазаць хоць би за нохцям били адтул кажэ винець (7969)*.

Група назоўнікаў з канчаткам *-ам* можа быць пашырана за кошт словаформ, у якіх флексійны галосны *-а* абазначаецца, паводле тэрміналогіі П. Сутэра, дэфектыўным спосабам – толькі праз фатху: *голосэм, спосабем, панем, Джэбраілем, доктарэм, богем, вечэрэм*. П. Сутэр, аналізуючы мову Тэфсіра XVIII ст., лічыць назоўнікі накшталт *doctorem, gezejstwem* (1, с. 249) аформленымі з дапамогай канчатка польскай мовы. Такому сцвярджэнню ёсць падставы: манускрыпт напісаны “пальшчызнай крэсовай”. Тым часам кітабы, у тым ліку і КХ, напісаны беларускай мовай. Сегменты з адзнакамі ўплыву польскай мовы ёсць у большай ці меншай ступені ва ўсіх кітабах, але беларуская мова ў кітабах, у адрозненне ад тэфсіраў, дамінуе. Словаформы на *-ем/-эм* фіксуюцца як у беларускамоўным, так і “прыпольшчаным” акружэнні. Дэфектыўнае абазначэнне галоснага ў канчатку стварае сітуацыю, пры якой графічныя сродкі арабскага пісьма не з'яўляюцца пераканальнымі: *фатха=e* можа быць расчытана паводле яе неасноўнага значэння, г.зн. як [а]. Вось чаму канчаток *-ем/-эм* можна лічыць графічным варыянтам канчатка *-ам*, а словаформам накшталт *панем, голосэм* надаць такі ж граматычны статус, як і формам тыпу *панам, голасам*. Гэтае сцвярджэнне, здаецца, з'яўляецца найбольш карэктным у дачыненні да назоўнікаў з сучаснай цвёрдай і зацвярдзelay асновай, у дачыненні да назоўнікаў з мяккай асновай прымяняць дадзенае правіла няма дастатковых падстаў. У канчатку пасля мяккіх зычных *фатха=e* расчытваецца ў адпаведнасці з яе асноўным значэннем, г.зн. як [е]: *прыяцелем, стварыцелем*.

Можна разам з тым пагадзіцца, што пры выяўленні паходжання граматычных сродкаў мэтазгодна ўлічваць характар моўнага акружэння, моўную аснову кантэкста ў цэлым, наяўнасць лінгвістычных ідэнтыфікацыйных прымет у лексеме. Але і гэтыя правілы наўрад ці заўсёды надзейныя і прымяняльныя [6]. Не застаецца, напрыклад,

сумнення ў польскім паходжанні канчатка *-ем/-эм* у словаформах з дадатковымі польскімі фанетычнымі рысамі, такімі, як выбухны [г^к], няпоўнагалоссе – *ог^кнем, глосэм*. Надзейнымі паказчыкамі паходжання граматычных сродкаў могуць быць і некаторыя графічныя сродкі, напрыклад, польскі канчатак *-ем* фіксуецца ў формах пасля мяккага [к’], абазначанага літарай *кяф*: *йазыкем, прарокем*.

Што да высвятлення паходжання такіх словаформаў, як *doktorem, gezejstwem*, то няма абсалютнай упэўненасці ў тым, што *фатха=e* ў іх трэба расчытаць толькі як [e], яна можа быць прачытана і як [a]. Тым больш, што мове Тэфсіра ўласцівы і беларускія формы нахштальт *dowadam* [1, с. 249].

Такім чынам, самым надзейным сродкам афармлення творнага склону ў адзіночным ліку з’яўляецца канчатак *-ам*, але самым распаўсюджаным – канчатак *-эм/-ем* (напрыклад, у легендзе “Мірадж” прыкладна 75% формаў творнага склону афармлена другім спосабам).

Яшчэ адным сродкам афармлення творнага склону быў канчатак *-ом/-ём(<-ом)*. У дачыненні да шэрагу слоў можна дапусціць, што галосны ў канчатку знаходзіцца пад націскам: *дажджом/даждом, дн[ё]м, грэхом, нутром, зйцом, нажом, кэралом, паслом, йермом, йезыком, песком, каном, чэраўніком*. У словах *балваном, носом, церніком, дастатком, умметом* канчатак не з’яўляецца націскным і захоўваецца пад уплывам ранейшых крыніц. Можна меркаваць, што ў папярэднія копіі яны трапілі пад націскам аналагічных форм, уласцівых старабеларускаму пісьменству, у большасці помнікаў якога канчатак *-омь* выступаў адзінай граматычнай нормай у XVI–XVII стст. [7, с. 31]: *рэжучы [жывёлу] адверни да палудна носом і ўспомни іме божэ (52622); сюлейман [...] кэзаў вазіць із усіх панстваў ізь мест што магло б[ы]ць великім дастатком (132а4)*.

Відаць, не без падтрымкі гэтай нормы практыкуюцца напісанні канчатка *-ом* у арабізмах з асновай на *-й*: *фитрэйом, азянчэйом*, а магчыма, і пад царкоўнаславянскім уплывам праз пасрэдніцтва старабеларускіх крыніц. У “Катэхізісе” (1562) С. Буднага і “Александрый” (XVII ст.) такі канчатак фіксуецца ў запазычаных словах пасля галоснага прэдняга раду *елиомъ, архиремъ* [7, с. 33]: *у куране пишэ [...] пейне визвалени тыйе лудзі кэторые эчысьцяць будуць цела свайе ад грэхоў і майентнасьць свайу фитрэйом (47624); кали б чэлевек дзесець год азянчэйом б[ы]ў пан бог таго чэлевака райем абдаруйе (8868)*.

Увогуле адзінай арфаграфічнай нормы афармлення творнага склону ў Кітабе Хасяневіча не было. З гэтай прычыны нярэдка былі графічныя варыянты нахштальт *братам/ братэм, богам/ богем, іманам/ іманем*, а таксама акцэнталагічныя *нутрам/ нутром*, граматычныя *імамам/ імамом, шэйтанам/ шэйтаном*. Часам гэтыя варыянты пераплятаюцца: *імамам/ імамем/ імамом* і пад.

Тэндэнцыя да замацавання ў кітабах канчатка *-ам* у творным склоне адзіночнага ліку з’яўляецца ўсё ж відавочнай. Прасочваецца гэта на параўнанні фіксацыі гэтых форм на працягу XVII–XIX стст. Так, у кітабе сярэдзіны XVII ст., які на думку А.К. Антановіча, быў спісаны з крыніцы XVI ст. (ён мае сінатуру КУ-1446), словаформы творнага склону на *-ом* дамінуюць: *(с, за) братом (45а3), намазом (5963), кяфiryном (59613), паном (576б), чэрэвіком (75аб), богом (55610), прыкладом (5764)*,

маком (66613), учынком (72611). Такіх ужыванняў у помніку – 29, ужыванні з канчаткам *-ем* у формах, якія адчулі польскамоўны ўплыў (*бог^ем, ог^нем*, 66a9,13), адзінкавыя. Гэта дае падставы сцвярджаць, што канчатак *-ом* у творным склоне адзіночнага ліку для назоўнікаў мужчынскага роду быў у кітабах XVII ст. нормай, якая замацавалася пад уплывам пісьмовых крыніц старабеларускага пісьменства.

У кітабах першай паловы XVIII ст. пад сінатурай F21-814 у тэкстах пра смерць Марыямы, гісторыю з Юнусем, смерць прарока Мухамеда, у дыялогах прарока з шайтанам і некаторых іншых, якія з'яўляюцца паказальнымі з пункту гледжання адлюстравання пісьмовых прыёмаў тагачаснай пісьмовай практыкі, строга аграфічная норма ў адносінах да формы творнага склону адсутнічае. Тут назіраюцца як графічныя варыянты, так і граматычныя, але формы з канчаткам *-ам* (*-эм*) несумненна пераважаюць: (*з, із*) *гласам* (9468), *памоцнікам* (9565), *патупам* (5964), *паўрозэм* (5967), *братэм* (80ab), *вахтэм* (61612). Назоўнікі з канчаткам *-ом* практыкуюцца ў меншай меры: *шэйтаном* (10569), *ражном* (59615), *курбаном* (79a2). Фіксуюцца таксама словаформы, якія зведалі ўплыў польскай мовы, з канчаткам *-ем*: *окем* (1062), (*з*) *прарокем* (107a15), *йязыкем* (106a7).

Сродкамі афармлення *меснага* склону назоўнікаў мужчынскага роду ў КХ з'яўляюцца канчаткі *-у/-ю* (*<-у*), *-е, -і/-ы*. Канчатак *-у* ў параўнанні з астатнімі ахоплівае большую колькасць выкарыстанай у кітабе лексікі, а семантычныя разрады і групы, якія ўтвараюць гэтыя назоўнікі, характарызуюцца большай разнастайнасцю і напаўненнем.

У якасці прыкладу можна назваць такія семантычны разрад, як назвы рэлігійных малітваў, паняццяў, збудаванняў, прыналежнасцей: (*у, на, а, пры*) *райу, сіджыну, сэбаху, эршу, кюрсю, Ке'бейу, іману, немазю, сырату-мосту, рызьку, мераджу, посьніку: хто байрамних людзей будзе частаваць сірот або учонаму чэловеку сэдэку або прэшащэму учыніў йак тісечэ раз у Ке'бейу б[ы]ў* (4965); *калі спытайуць чы у табе іман або ты у іману ты муў іман нашэ пацеха і карона* (6067). Цікава, што гэты разрад фарміруецца галоўным чынам са слоў усходняга паходжання, у якіх канчатак *-у/-ю* (*<-у*) з'яўляецца ў месным склоне устойлівай, за рэдкім выключэннем, граматычнай нормай, у той час калі ключавое ў паняццёвым значэнні слова *рай* мае варыянтнае афармленне: (*у*) *райу/ райі: прарок йего милосъць азнаймуе мне рай указали у райу видзіў мунбер* (8968); *хто паць вахтаў намазь кланейецца у райі пакойі вижшые будзе мець* (11463).

Канчатак *-у* паслядоўна выкарыстоўваецца ў назоўніках, якія абазначаюць назвы асоб і абстрактныя паняцці: (*а, пры*) *брату Гарону, пану, богу, прароку, цэсару, чэловеку, (у) фрасунку, (пры, а) парадку, страху, учынку: ведайу а брату твайім гарону* (8369); *калі хто добраго учынку чыниць то у том чалавеку іман супелен йест* (60a16).

Канчатак *-у* практыкуецца таксама ў месным склоне назоўнікаў, якія абазначаюць канкрэтныя прадметы, хаця ў дачыненні да гэтай разнамаснай групы ён не з'яўляецца адзіным граматычным сродкам. Варыянтныя канчаткі *-е, -ы/-і* маюць назоўнікі з цвёрдай асновай, за выключэннем асноў на *к, х*, пасля якіх фіксуецца толькі канчатак *-у*: (*у, на, а*) *даму/ доме, кэраблу, майстату/ майстаце, мунберу/ мунберы, пакойу/ пакойі, палацу/ палацы і палмиску, листку: хто ужывае херам [...] спору у даму не будзе* (74a24); *у том доме божым іся прарок мишкайе* (131a17) у кожным

накойу пасланийе святласьці (117a5); у кажнем *накойі* адзін майстат стайіць (117a2). Увогуле, стары канчатак *-ы/-і* выкарыстоўваецца прыкладна нараўне з *-у/-ю (<-у)* ў некаторых іншых назоўніках, як, напрыклад, *агонь, рай*. Пры гэтым нават у адным тэксе можна сустрэць абодва варыянты, што сведчыць аб канкурэнцыі гэтых граматычных сродкаў. Увогуле працэс пашырэння канчатка *-у/-ю* на тыя разрады слоў, якія спрадвечна мелі канчатак *-ы/-і*, пачаўся яшчэ ў старабеларускай мове. У XVI–XVII стст. гэтую з’яву часта адлюстроўваюць дзелавыя помнікі, ушлыў жывой мовы на якія праяўляўся ў большай ступені, чым на іншыя жанры пісьменства, і свецкія, а ў XVII–XVIII стст. яе фіксуюць рэлігійныя помнікі. Аднак цалкам канчатак *-ы/-і* не быў выцеснены. Як відаць з рукапісу Хасяневіча, гэты працэс не закончыўся і ў першай трэці XIX ст. Адным з фактараў распаўсюджання канчатка *-у/-ю* даследчыкі называюць рухомасць націску, які ў месным склоне ў адпаведных акцэнталагічных умовах мог пераходзіць на канчатак. У дачыненні да слоў усходняга паходжання, якія ў арабскаалфавітнай пісьменнасці ў месным склоне мелі канчатак *-у/-ю*, гэтая гіпотэза, цалкам карэктная да слоў славянскага паходжання, не можа быць прынята, паколькі націск у іх замацаваны і знаходзіцца на аснове: (у) *фэ́рзу, седждэ́йу, хадждэ́жу* і г.д. Больш таго, у выбары граматычнай формы меснага склону прасочваецца свядомы падыход перапісчыкаў. Так, назоўнікі, якія можна аб’яднаць у адну семантычную групу “назвы кніг Святога Пісання, рэлігійныя кнігі, раздзелы, выказванні на рэлігійныя тэмы” ў месным склоне афармляюцца з дапамогай двух канчаткаў: (у, а) *тэўрыту, зебуру, інджылу, хедысю, сюрэйу*, але: (у, а) *кур’ане, кітабе*, (адзінкавае ўжыванне (ў) *кетабу*): *усім письмум фатих сюрэй пачатэк і замек але што ў теўрыту інджылу і зебуру то ўсе у кур’ане йест* (34623). Чым можна патлумачыць такое размежаванне? Відаць, і свядомай пазіцыяй капістаў, і арыентацыяй на канчаткі гэтых назоўнікаў у родным склоне: *тэўрыту, зебуру, інджылу, сюрэйу, хедысю*, але: *кур’ана/ курану, кітаба*.

У Кітабе Хасяневіча канчатак *-у/-ю (<-у)* на месцы былых традыцыйных *-е, -і* ў словаформах меснага склону накіпталт (*на, у, а, пры*) *берэгу, сну, кану, дн[ю], веку, краіу, кану* набыў распаўсюджанне, якое дазваляе лічыць яго асноўным граматычным сродкам.

Менш пашыраным, хаця і даволі прыкметным спосабам афармлення меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду, быў канчатак *-е*, які ўжываўся пры напісанні назоўнікаў з цвёрдай асновай, утвараючы словаформы тыпу (у, на, а, пры) *сьвеце, захадзе, усходзе, беразе, роце, хрыбце, сораме, умысьле, часе, рэмезане, доме*: *узейір ведле съцени стаў эсла звеаў сам у холадзе пад съценой сеў* (31a4); *кали у посьце вашым у чом колвек недастатна рэч найдзеце із слоў свайіх учынкаў вашых* (49a18). Некаторыя з іх маюць варыянтныя напісанні *беразе/ берэгу, намазе/ намазю, у доме/ даму*, што з’яўляецца адлюстраваннем усё той жа тэндэнцыі да пашырэння ў беларускай мове канчатка *-у/-ю* ў месным склоне. Цікава, аднак, што, знаходзячыся пад уплывам гэтай тэндэнцыі, татарскія перапісчыкі старанна, наколькі гэтага вымагалі тагачасная пісьмовая традыцыя і культура пісьма, прытрымліваліся граматычных правілаў. Цікавымі з’яўляюцца такія факты. З канчаткам *-е* не зафіксаваны формы назоўнікаў, якія абазначаюць асобу, усе яны практыкуюцца, з канчаткам *-у/-ю (<-у)*:

(пры) брату, госьцю. Адсутнічаюць дыялектныя формы назоўнікаў з асновай на зацвярдзелыя зычныя і *p, ц* з канчаткам *-э* нахштальт (*y*) *палацэ, дварэ, кашэ*, падобныя назоўнікі ў Кітабе Хасяневіча пішуцца з канчаткамі *-у* або *-ы*. Усё гэта сведчанні арыентацыі кніжнікаў на тыя граматычныя нормы, якія характарызаваліся ўстойлівасцю і былі апрабаваны ў пісьмовай мове.

Сродкам афармлення меснага склону назоўнікаў мужчынскага роду з асновай на зацвярдзелыя зычныя *ц, р* і з асновай на мяккі зычны быў канчатак *-ы/-і, -і(<-у)*: (*y, na, na*) *нутры, твары, мунберы, палацы, райі, пакойі, агні*. Аднак гэты спосаб ахопліваў значна меншую колькасць назоўнікаў. Пры гэтым варта адзначыць, што яны амаль усё зведалі ўплыў словаформаў меснага склону на *-у/-ю* і маюць варыянтныя напісанні, якія можна сустрэць на адной старонцы, у адным кантэксце. Некаторае ўяўленне пра іх ужыванне даюць наступныя падлікі: словаформа (*ў*) *агні* зафіксавана ў КХ 6 разоў, (*y*) *агн[ю]* – 11 разоў.

Такім чынам, у якасці асноўнай граматычнай нормы афармлення меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду выступаў канчатак *-у/-ю(<-у)*, менш пашыранымі былі напісанні з канчаткамі *-е, -ы/-і, -і(<-у)*. Канкурэнцыя паміж гэтымі канчаткамі, якая адлюстроўвалася яшчэ ў старабеларускім пісьменстве, не закончылася і ў пачатку XIX ст. і прыводзіла да ўтварэння варыянтных словаформаў у месным склоне. Татарскія кніжнікі, выкарыстоўваючы тагачасную народна-дыялектную мову ў якасці пісьмовай мовы, тым не менш арыентаваліся і на пісьмовыя граматычныя нормы, якія былі сфарміраваны пад уплывам галоўным чынам беларускіх кірылічных крыніц. Менавіта спалучэнне гэтых двух вядучых фактараў як у месным склоне, так і ўвогуле ў парадыгме назоўнікавага скланення ў мужчынскім родзе адзіночнага ліку вызначае характар назоўнікавага формамянення ў цэлым. Разам з тым прасочваецца роля саміх капістаў, якія праяўлялі нарматыўную выбіральнасць у дачыненні да разнамасных словаформ (напрыклад меснага склону) вузкадыялектнага характару і пакідалі іх па-за межамі кітабаў.

Скланенне назоўнікаў мужчынскага роду ў множным ліку носіць адбітак не толькі агульных тэндэнцый, якія праявіліся ў адзіночным ліку, але і выяўляе сваю спецыфіку.

У старабеларускіх пісьмовых крыніцах, у тым ліку рэлігійнага стылю, назоўнікі мужчынскага роду множнага ліку ў назоўным склоне характарызаваліся разнастайнасцю канчаткаў [7, с. 64 і наст.], што тлумачылася ўзаемадзеяннем асноў старажытнарускага скланення і склонавых формаў. Такая ж багатая карціна назіраецца і ў мове тэфсіраў [1, с. 253]. У Кітабе Хасяневіча гэтыя формы менш разнастайныя. Пераважным сродкам афармлення назоўнага склону з'яўляецца канчатак *-ы/-і*, у значна меншай ступені выкарыстоўвацца канчатак *-ове* і яшчэ радзей – канчаткі *-е, -а/-а(<-э)*.

З канчаткам *-ы* ўжываюцца назоўнікі з асновай на зацвярдзелыя шыпячыя *p, ц* і цвёрдыя: *паслугачы* 'служы', *дары, зьверы, кяфіры, мукары, танцы, купцы, кусы, верблуды*. Канчатак *-ы(<-у), -и* пішацца ў словах *слони, энгели, посли, балвани, умисли, патрави* 'стравы', *сустави: скоро* [вернікі – аўт.] *да райу* *увойдуць на мейсца свайе пойдуць райскіе панні і паслугачы* *куфлами крышта[лэ]вими шэрбет прынесуць* (25a21); *два энгели пры пану богу навелбонийе писары* [...] *лудзкіе учынкі пишуць* (81a18). Арабізмы *айеты, рэке'эты, умметы* афармляюцца таксама з канчаткам *-ы*.

У помніках XVIII–XIX стст. літара 𐰉 з’яўляецца “аналагам літары *ta* 𐰽” [1, с. 143] і служыць для абазначэння цвёрдага [т].

З канчаткам *-i* ўжываюцца назоўнікі з мяккай асновай *чароўнікі, байазьнікі, крыўднікі, пажыткі, невернікі, йукі, мілосьнікі, разбойнікі*, у якіх мяккі зычны асновы перадаецца асобнай для мяккага зычнага [к’] літарай. Канчатак *-i(<-u)* маюць назоўнікі з мяккай асновай: *дни, кони, абиватэли*, а таксама – з цвёрдай: *грахи, птахи, ланцуги, чэцьверги, парогі*.

Канчаткам *-ове* афармляецца назоўны склон адзінай лексіка-семантычнай групы, у якую ўваходзяць назоўнікі – назвы асоб паводле пасады, рэлігійных абавязкаў, сваяцтва, этнічнай прыналежнасці. Адметным з’яўляецца тое, што канчатак *-ове*, уласцівы ў мінулым назоўнікам скланення на *й*, маюць назоўнікі, якія належалі да іншых тыпаў старажытнага скланення: *багове, панове, строжове, айцове, цесарове*. Але яшчэ больш адметным з’яўляецца афармленне з яго дапамогай формы назоўнага склону слоў арабскага паходжання. З двух дзесяткаў лексем, засведчаных у гэтай форме ў Кітабе Хасяневіча, палова з’яўляюцца арабізмамі: *шэйхове, азянчыйове, зягидове, імамове, сюлтанове, сэхабейове, шэгидове: уммер адзавеца і ўсе справедлівые цесарове панове пад йего херонгъви зьберуца і да райу пойдуць (24a18) прарок муви твайе сьвятыіе великііе научонііе лудзи хто йест шэйтан рэк кэторыіе хмелни напиток шынкуйуць и тыіе [...]* *шэйхове азянчыйове кэторыіе утйушысе крычаць (72a12)*.

Афармленне назоўнага склону з дапамогай канчатка *-ове* не з’яўляецца ў дадзенай семантычнай групе адзінай граматычнай нормай. Паралельна практыкуюцца формы з больш распаўсюджаным канчаткам *-ы/-і(<-u)*, *-і: послы, кяфиры* (і радзей – *кяфирэ), пани, сэхабейі*. Выкарыстанне назоўнікаў на *-ове* ў назоўным склоне множнага ліку ў кітабах матывуецца многімі фактарамі, такімі, як папярэдняя пісьмовая традыцыя, уплыў арыгіналаў, куды яны трапілі са старабеларускіх пісьмовых крыніц, у якіх гэты канчатак атрымаў шырокае распаўсюджанне [7, с. 67 і наст.], уздзеянне аналагічных польскіх крыніц. Заўважана, што формы з польскімі фанетычнымі рысамі *строжове, крулове* выступаюць адзінымі нормамі ў тых тэкстах, якія зведалі польскамоўны ўплыў. Выкарыстанне формаў з флексіяй *-ове* мела падтрымку і з боку тэфісраў, дзе яны атрымалі шырокае адностраванне [1, с. 257].

Назоўнікі на *-ове* ўваходзяць у зваротную формулу і выступаюць у ёй у якасці вакатыва, пры гэтым разам з выклічкамі умацняюць станоўчае гучанне ўсяго выказвання, сказ і кантэкст у цэлым пры гэтым могуць набываць розныя адценні – шчырасці, пяшчоты, спачування, даверу і да таго пад. Параўн.: *таго ж часу таго багатаго вол да хаты йіх прышоў і мувил ай зягидове йа ваи пажытак зарэжце мене (134619)*.

У адзінкавых прыкладах назоўны склон множнага ліку афармляецца з дапамогай канчатка *-е*. Яго маюць назоўнікі, якія ў формах адзіночнага ліку маюць суфікс *-ин* як прымету адзінкавасці, а ў формах множнага ліку, страчваючы суфікс, змяняюцца як назоўнікі з былой асновай на зычны: *хресьцяне, мусюлмане*. З канчаткам *-а* ўжыты назоўнік *рэйестр*. У гэтым выпадку адностравалася моўная практыка папярэдняга перыяду развіцця старабеларускай мовы. Лексемы лацінскага паходжання вельмі часта ў XVII ст. выступалі з канчаткам *-а*, што тлумачыцца “ўплывам польскіх і лацінскіх

арыгіналаў” [7, с. 69], а таксама ў тэфсірах XVIII ст., у якіх гэтая граматычная норма выразна прасочваецца [1, с. 254], куды яна магла трапіць пад уплывам усё з тых жа лацінскіх і польскіх крыніц [7, с. 69]. Гэты факт, аднак, цікавы не столькі нехарактэрным для мовы кітаба першай трэці XIX ст. канчаткам, колькі дадатковым доказам пераймання татарскімі капіістамі кірылічных літаратурна-пісьмовых нормаў і выкарыстання іх у арабскаалфавітных перакладах і копіях.

З канчаткам *-а* фіксуецца форма са значэннем зборнасці *хелотіа*, якая мае факультатыўнае афармленне ў выглядзе флексіі *-е* – *хелопіе*. Кантэкст сведчыць, што ўжываецца яна ў множным ліку: *рэкнучь ангели гаспадару божэ били на земли хелопіа твайе кур’ани пейуць (37a13)*. Словаформа *кяфирэ* таксама носіць адзнакі зборнасці, але ў тэксце паслядоўна праяўляе значэнне множнага ліку, канчаток *-э*, абазначаны *фатха*=*e*, усяго толькі графічны варыянт канчатка *-а*: *пан бог ад мусюлман кяфирэм адповедзь чыни не гледзяць кяфирэ і фрышту не майуць тылко із ісьрафилеў трубы голас учуйуць тагды будуць верэць (21a4); ужо там усерэдзіне сем пекел кяфирэ там усе увойдуць (10568)*. На аналагічнае выкарыстанне гэтых форм у Кітабе Мількамановіча ўказвае Ч. Лапіч [6, с. 163] і ў тэфсіры XVIII ст. – П. Сутэр [1, с. 257], з чаго, улічваючы дадатковыя сведчанні з КХ, можна заключыць, што за гэтымі формамі з адзнакай зборнасці замацавалася граматычная асаблівасць ужывання ў множным ліку.

Давальны склон множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду афармляўся пераважна з дапамогай канчаткаў *-ам*(*<-эм*)/*-ям*(*<-ам*): *богам, невольникам, суседам, багамолцам, хрэсьціанам, зьвіткам, энгелам, прыяцелам, кяфірам/ кяфирэм, тэварышэм: а хто богу б[ы]ў гэтым чэтыром книгам і прароцкім зьвіткам не верыў [...] той чэлевек йест кяфкрын (61a17); скоро ад пана бога той падарэж прыяцелам йего дойдзе (26a5)*.

Менш пашыраныя былі напісанні з канчаткам *-ом*: *грэхом, сыном, жабраком, жыдом, братом*. У старабеларускім пісьменстве, адкуль яны і трапілі ў мову кітабаў, выкарыстанне словаформаў на *-омь* у давальным склоне множнага ліку было дастаткова пашыраным і паслядоўным [7, с. 73].

У *вінавальным* склоне множнага ліку неадусаўлёныя назоўнікі мужчынскага роду афармляліся пераважна з канчаткам *-ы*(*<-и*) пры цвёрдай і зацвярдзелай і *-і*(*<-и*) пры мяккай аснове. Па сутнасці, яны супадалі па форме з назоўным склонам: *шматы, скарби, паклоны, рэйстры, валасы, ланцуги, аброкі, грэхи, бичы, пажыткі, сафи, хедысі, нохці: да таго чэловека зэра’іл прыйдзе із мукарами пекелными прынесуць бичы агнанийе (68a12); кали чэлевек грэхи чынечы нутры йіх умруць (45a14); такі [імам] павинен умець виклад хедысі прароцкіе і кур’ан даводне пець (133a3)*. Але, разам з тым, з гэтымі канчаткамі практыкаваліся і напісанні адушаўлёных назоўнікаў: *прарокі, энгели, ферэйі, курбани, балвани, кони: кали спитайуць іман што йест ты муў уверэне у пана бога адзінага і ў прарокэ мухаммеда і ўсё йего расказане што пан бог прэз энгели і прарокі і прэз книги і прэз усе прарокі азнаймуе (60a2) на мусюлман запах фіжмови навеіе і [ў] адзене [новаіе] эздевацісе будуць і на коні пауседаіуць (26b9)*. Цікава адзначыць, што назоўнікі *прарокі, энгели* ўжываюцца з варыянтнымі і больш распаўсюджанымі формамі на *-аў, -еў* (*прарокаў, энгелеў*), а вось форма *вінавальнага* склону *кони* з’яўляецца асноўнай нормай ва ўсіх выпадках фіксацыі. Такая

асаблівасць была ўласціва старабеларускім крыніцам, але яшчэ і цяпер з'яўляецца жывой з'явай у паўднёва-заходнім дыялекце [5, с. 83].

Рэгулярным сродкам афармлення адушаўлёных назоўнікаў у вінавальным склоне множнага ліку з'яўляюцца канчаткі *-аў(<-эў)*, *-оў/-ёў(<-оў)*, гэта значыць выкарыстоўваецца форма роднага склону множнага ліку – *прарокаў, младзенцаў, кяфирэў, кэралоў, чараўнікоў, паслоў, паноў*: *калі Муся прарок умер [...] поўстала лотроўства забойства прарокаў позабыйали* (1769); *...адкажэ [...] панства дзись аднаго кэрала кэторы звиценжыў усіх кэралоў і паноў* (21614). У словаформах з націскам на аснове накіштатт *хелапоў* захоўваецца традыцыйны канчатак, у іншых выпадках ідэнтыфікацыя канчатка *-оў* не можа быць адназначнай з-за магчымай рухомасці акцэнтных норм: *мукароў, пастыроў*.

З канчаткам *-еў* фіксуецца назоўнікі з асновай на *-й* арабскага паходжання: *муфтэйеў, сэхабейеў*. У словаформах накіштатт *энгелеў* характар канцавога зычнага і значэння галоснай фанемы *ў* канчатку адназначна не вызначаецца з-за спецыфікі арабскай графікі.

З іншых асаблівасцей варта адзначыць ужыванне *ў* вінавальным склоне канчатка *-ей*, з якім фіксуецца старая граматычная форма *суседзей* пры больш пашыранай у кітабе *суседаў*. З нулявым канчаткам у вінавальным склоне ўжываюцца назоўнікі на *-ін* *хрэсьціян, мусюлман*, што з'яўляецца арфаграфічнай нормай. Варыянтнае ўжыванне выяўляе назоўнік лацінскага паходжання *рэіестр*, у вінавальным склоне ён фіксуецца з канчаткам *-ы*, што з'яўляецца больш распаўсюджаным варыянтам, і з канчаткам *-а*, запазычаным з лацінскага пісьменства, хутчэй за ўсё праз пасрэдніцтва беларускіх пісьмовых крыніц.

Такім чынам, вінавальны склон у множным ліку не мае адзіных, строга ўнармаваных сродкаў афармлення назоўнікаў мужчынскага роду. Можна гаварыць толькі пра адноснае пашырэнне канчатка *-ы/-і* для неадушаўлёных назоўнікаў.

Пераважным сродкам афармлення *творнага* склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду з цвёрдай асновай з'яўляецца канчатак *-ами/ -ямі(<-ами)* і канчатак *-еми* – з мяккай. Ён характэрны ўсім, без выключэння, семантычным групам і фіксуецца ў тэкстах рознай жанравай прыналежнасці. Арабізмы і цюркізмы мужчынскага роду змяняюцца ў адпаведнасці з граматычнымі правіламі беларускай мовы: *павадырамі, баламутама, пахамі, пасахамі, лекарама, палцама, суседамі, зубамі, катлама, послама, месецама, станама* “становішчам”, *кяфірама, сафамі, хетарамі, куфлама, дн[я]ма, сэхабейема, пакойема*: *азянчыюве на судни дзен станама за ўсіх лудзей [...] выжшыма майуць б[ы]ць* (8862); *із суседамі блиска мешкайучы [...] шануй і паважай і ні ў чом йіх не гневи* (44a14). З новым канчаткам *-ами* ўжываецца таксама назоўнік *суседамі*. Выключэннямі выглядаюць форма *кяфірыма*, канчатак якой носіць адбітак гаворак з дысімілятыўным аканнем, і форма *балванома*, канчатак якой патлумачыць якімі-небудзь граматычнымі правіламі немагчыма.

Значна радзей фіксуецца формы творнага склону множнага ліку з канчаткам *-ма*; уласцівым старому скланенню з асновай на зычны. Так афармляецца назоўнік *камень*, які належаў да былога скланення на **-ен*, і, што цікава, гэты канчатак практыкуецца пры напісанні назоўнікаў, якія абазначаюць асоб і маюць, за рэдкім

выключэннем, значэнне зборнасці – *каменми, кяфирми, хрэсьцяни, мусюлманми, прыйацелми*: *потым кяфирэ на правую старану зайшоўшы каменми кідали (89a17); потым йени застали мусюлманми і таго кайелісе (72b12)*. Слова мусюлманми з’яўляецца ўстойлівай нормай, у такім выглядзе яно фіксуецца больш за 10 разоў. Аднак у афармленні і гэтай групы назоўнікаў назіраўся разнабой, граматычныя варыянты напісання *кяфирами/ кяфирми, энгелами/ энгелми* дэманструюць у КХ канкурэнцыю паміж сабою.

Граматычнай нормай афармлення *меснага* склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду былі канчаткі *-ax* (пры цвёрдай аснове), *-ax(<-ax)* і *-ex* (пры мяккай аснове): *(на, а, у, па) берэгах, грэхах, невульниках, гадах, рабах, нутрах, майстатах, дамах, жартах, палцах, банкеттах, шлунаках, дн[я]х, локцех, пакойех*: *по весьне прыйацел с прыйацелам на берэгах рэчних пад дзерэвам беседууць (16b21); дваццаць шостаго дна душа у ручных палцах стайіць (129b17)*. У старабеларускай мове назоўнікі з канчаткам *-ax* у месным склоне былі вядомы з XV ст., выявілі тэндэнцыю пэўнага пашырэння, але ў гэты перыяд засталіся факультатыўнай граматычнай нормай [7, с. 79–80]. У арабскаалфавітных рукапісах гэта асноўная правапісная і граматычная норма, якая, праўда, не з’яўляецца адзінай. У якасці факультатыўных напісанняў выступаюць словаформы меснага склону на *-ox* (*у садох, сьвятох, берэгах, мекішох*: *чэтыры рэкі [...] жытла дайшчыё [...] у садох цекуць (26b1); другога дна душа у нажных мекішох стайіць (128b24)*). Падобныя формы фіксаваліся яшчэ ў старабеларускім пісьменстве XVI–XVII стст., хаця і не былі шырока распаўсюджаны [7, с. 79]. Пры тлумачэнні дадзеных форм варта ўзгадаць свядомую арыентаванасць перапісчыкаў на пісьмовыя граматычныя нормы. Гэтыя формы маглі трапіць у кітабы пад уплывам беларускіх пісьмовых кірылічных крыніц і зберагацца пры стварэнні новых копіяў. Аднак істотную падтрымку гэтым формам маглі аказаць і гаворкі паўднёва-заходняга дыялекту, у якіх яны адзначаюцца і зараз [5, с. 83].

Характар назоўнікавых словаформаў мужчынскага роду адзіночнага множнага ліку, выкарыстаных у КХ, дазваляе тэзісна зрабіць наступныя падагульненні:

а) граматычныя формы з новымі граматычнымі сродкамі афармлення назоўнікаў, уласцівымі народна-дыялектнай мове, пераважаюць. Пры гэтым асаблівае пашырэнне набывала тэндэнцыя да распаўсюджвання канчатка *-y* ў родным і месным склонах;

б) традыцыйныя, уласцівыя старабеларускаму пісьменству назоўнікавыя формы праяўляюцца хоць і ва ўсіх склонавых формах, але характарызуюцца як малазначныя з’явы;

в) наяўнасць польскіх граматычных элементаў абумоўлена як уплывам (праз цытаванне) тэфсіраў, так і “паўночна-крэсвай пальшчызны” непасрэдна;

г) спецыфікай арабскай графікі тлумачацца графічныя варыянты канчаткаў, якія ў многіх выпадках добра ідэнтыфікуюцца і этымалагізуюцца;

д) граматычная ўнармаванасць у КХ носіць адзнакі канкурэнцыі паміж новымі формамі (тэрытарыяльнымі) і старымі (гістарычнымі, традыцыйнымі). Вялікая колькасць граматычных сродкаў афармлення назоўнікаў мужчынскага роду з’яўляецца характэрнай прыметай такога стану ўнармаванасці;

е) выяўляецца і прасочваецца пазіцыя капііста(ў) у свядомым выбары граматычных формаў і сродкаў.

Іншамоўныя словы

- Ахшам – *цюрк.* вечар; малітва пасля заходу сонца.
 Зебур – забур. *Араб.* псалтыр, псалмы Давіда.
 Зекѣт – закят. *Араб.* падатак на міласціну, ачышчэнне праз міласціну.
 Інджыл – *араб.* Евангелле.
 Кадэй – *араб.* суддзя.
 Кюрсь – курс. *Араб.* прастол Бога
 Мунбер – *араб.* месца з узвышэннем для чытання малітваў у мячэці.
 Муфтэй – муфцій. *Араб.* той, хто тлумачыць ісламскае права.
 Рызван – *араб.* варотнік, які адчыняе вароты ў рай або пекла.
 Сырат-мост – знаходзіцца, паводле рэлігійных уяўленняў мусульман, над пеклам, танчэйшы за волас і вастраэйшы за брытву. Па гэтым мосце павінны пасля смерці прайсці ўсе грэшнікі са сваімі грахамі.
 Сэхабейове – ад сэхабей. *Араб.* прыяцель; у кітабах: паплечнік Мухамеда па веры.
 Сюрэй – сура Карана.
 Тэўрыт – *араб.* тора.
 Ферэй – *араб.* злы дух, джын.
 Фітрэй – фітр(а). *Араб.* міласціна, якая раздаецца ў апошнія дні поста рамадана.
 Хаджэй – *араб.* той, хто здзейсніў хадж – паломніцтва ў Мекку.
 Хетар – хатар. *Араб.* небяспека, рызыка, трывога.
 Шэгідове – ад шэгід. *Араб.* пакутнік за веру.
 Эрш – арш. *Араб.* трон, прастол Бога.

Літаратура

1. Paul Suter. Alfurkan Tatarski / Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir. – Böhlau Verlag Köln Weimar Wien, 2004.
2. Абазначэнне, прапанаванае швейцарскім вучоным П. Сутэрам.
3. Баранов, Х.К. Арабско-русский словарь / Х.К. Баранов. – М.: Русский язык, 1985.
4. Пра характар і паходжанне назоўнікавых словаформ у родным склоне адзіночнага і множнага ліку гл.: В. Несцярвіч. Аб характары і паходжанні некаторых граматычных форм у кітабах // Беларуская-руська-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія: VII Міжнар. навук. канф.: Зб. навук. артыкулаў / Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт; пад агул. рэд. Г.М. Мезенкі. – Віцебск, 2006. – С. 83–86.
5. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – Мн.: Вышэйшая школа, 1980.
6. Гл. напр., Łapicz Cz. Kitab tatarów lietewsko-polskich (paleografia, grafia, język). – Toruń, 1986. Польскі вучоны асцярожна ідэнтыфікуе ў Кітабе Мількамановіча формы творнага склону з канчаткам *-ем* пасля цвёрдых асноў, с. 159.
7. Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. / А.М. Булька [і інш.]. – Мн.: Навука і тэхніка, 1988.
8. Антонович, А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система / А.К. Антонович. – Вильнюс, 1968. – 417 с.

Паступіла 31.08.2006